

Алег Дзярновіч

Грамадская думка ў Беларусі 1960-х–1970-х гадоў: гісторыя, нацыя і незалежнасць

Ствараючы хрэналогію гісторыі пасляваеннай Беларусі мы, безумоўна, будзем улічваць агульную перыядызацыю гісторыі СССР. Натуральна, што вылучэнне перыядаў сталінскага тэрору, хрушчоўскай адлігі ды брэжнеўскага застою справядлівыя і для акрэслення гісторыі БССР. Аднак гэтыя вызначэнні гранд-наратыву не здольныя ахарактарызаваць спецыфіку беларускай гісторыі. Існуе яшчэ гісторыя грамадскай думкі, якой была ўласцівая разнастайнасць, нягледзячы на ўяўную манатоннасць інтэлектуальнага жыцця. Для аналізу ж настрояў грамадскай думкі мы выкарыстаем толькі апублікаваныя тэксты – зважаючы на вартасць друкаванага слова ў савецкую эпоху.

I. Акадэмічная дыскусія сярэдзіны 1960-х: фармаванне пастулатаў

Сярэдзіна 1960-х гг. была адзначаная не чуваная раней для Савецкай Беларусі публічнаю гістарыяграфічнаю дыскусіяй. Да таго ж падчас тых падзеяў актуалізаваліся таксама

некаторыя сімвалічныя для цяперашняга часу імёны.

Наўпроставым імпульсам для дыскусіі быў выхад з друку працы Аляксандра Коршунава аб праваслаўным пісьменніку-палемісце і царкоўным дзеячы першай паловы XVII ст. Апанасе Філіповічы (Коршунов, 1965). Але само ўзнікненне палемікі звязанае з імем аўтара рэцэнзіі на гэтую кнігу беларускага літаратуразнаўцы Міколы Прашковіча.

Сам Прашковіч быў даволі каларытнаю фігураю (падрабязней гл.: Чамярыцкі, 2004: 149–152). Як спецыяліст па старажытнабеларускай літаратуры ён працаў у Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы АН БССР і ў 1965 г. абараніў кандыдацкую дысертацыю па раннім перыядзе творчасці Сімяона Полацкага. Такім чынам, ён бы мог рэалізоўвацца ў прафесійнай сферы. Але, як адзначаюць усе, хто яго ведаў, Прашковіч меў тэмперамент, які цяжка было замкнуць у акадэмічным асяроддзі. Так, рэцэнзія на акадэмічную працу Коршунава атрымалася ў Прашковіча (1965: 174–177) палемічна завостранаю, яна падва-

жыла афіцыйныя погляды і атрымала шырокі грамадскі рэзананс у Беларусі.

Увогуле Мікола Прашковіч даволі высока ацаніў даследаванне Коршунава, але трохі з'едліва скрытыкаваў некаторыя гістарычныя стэрэатыпы, якія насаджаліся афіцыйнаю прапагандаю. Так, спаслаўшыся на сцверджанне Коршунава пра тое, што «маючы на ўвазе інтарэсы сацыяльных нізоў ён [Апанас Філіповіч – А. Д.] выправіўся ў Маскву шукаць абароны ад каталіцкай агрэсіі і свавольства», рэцэнзент ацаніў гэты тэзіс як «па меншай меры несур'ёзны». І далей Прашковіч адзначыў больш рэзка: «Ды і ўсім ходам сваіх разважанняў даследчык сцвярджае, што праваслаўны манах за шпіёнскія звесткі хацеў купіць у праваслаўнага цара матэрыяльную дапамогу для Купяціцкага манастыра» пад Пінскам, дзе Філіповіч нейкі час жыў. І для «праваслаўнага манаха, безумоўна, унія была смяртэльным злом: ён хацеў, каб праваслаўны цар памог знішчыць ненавісную яму унію. Што ж да сацыяльнага вызвалення, дык пра гэта не можа быць і гаворкі» (Прашковіч, 1965: 175).

Саму ж ідэю царкоўнай уніі Прашковіч адлюстравалі досыць пазітыўна: «Рэлігійная барацьба, узаемныя інтрыгі, шантаж, подкупы, абвінавачванні аслаблялі і без таго слабое Вялікае княства Літоўскае, якое вымушана было ў 1569 годзе ўвайсці ў склад Рэчы Паспалітай. Найбольш прадбачлівыя людзі, разумеючы ўсю небяспеку і шкоду ўнутраных су-

пярэчнасцей, знайшлі адзінае выйсце з гэтага цяжкага становішча: на царкоўным саборы шляхам узаемных уступак дабіцца аб'яднання праваслаўных з уніятамі і ўтварыць для Беларусі і Украіны патрыяршаства з цэнтрам у Кіеве. Сапраўды, гэта была для таго часу вельмі прагрэсіўная думка. Утварэнне такога патрыяршаства, па-першае, спыніла б унутраныя рэлігійныя непаладкі ў краіне, а па-другое – вырвала б уніятаў з-пад уплыву езуітаў. Але, як справядліва адзначае А. Коршунаў, гэтая ідэя аказалася утопіяй». Увогуле, Прашковіч адзначыў, што ў «А. Коршунава погляд на унію ўстарэлы, аднабаковы», а «мэты ўвядзення уніі ён прымае за яе канчатковы вынік» (Прашковіч, 1965: 176).

Малюнак 1. Аляксандр Коршунаў, аўтар кнігі пра Апанаса Філіповіча

Тэрміналагічныя пытанні, такія актуальныя і сёння, таксама прыцягнулі ўвагу Міколы Прашковіча. Тут важна зразумець, што дыскусіі вакол семантычнага поля тэрмінаў «Літва» і «літоўскі» – зусім не вынаходніцтва Міколы Ермаловіча і не практыка адно 1980-х–1990-х гг. Прыклад рэцэнзіі на Коршунава паказвае, што ў акадэмічным асяроддзі гэтыя пытанні ўздымаліся яшчэ ў 1960-я гг. І ў працяг – характэрны тэрміналагічны абзац з Прашковіча: *«Атаясамленне значэння тэрміну “рускі” часоў Кіеўскай Русі з яго сённяшнім значэннем прывяло А.Коршунава таксама да непаразумення. Так, ён сцвярджае, што Кіеўская кафедральная царква св. Сафіі з’яўляецца “гонарам рускага народу”. Безумоўна, А. Коршунаў меў на ўвазе ўсіх усходніх славян часоў Кіеўскай Русі. Тады, відаць, яму варты было пра гэты сказаньні выразна».*

Трэба добра ўяўляць сабе спецыфіку савецкага, у тым ліку і навуковага друку тых гадоў. Думка, якая агучвалася ў перыядычных выданнях, уяўлялася не проста голасам аўтара, але і пазіцыяй выдання, якое мае афіцыйную санкцыю на публікацыю. Рэцэнзія Міколы Прашковіча выйшла з друку ў самым канцы 1965 г. А ўжо ў лютым 1966 г. у галоўнай афіцыйнай газеце БССР, «Советской Белоруссии», з’явіўся крытычны водгук на гэтую рэцэнзію аўтарства малавядомых аспірантаў Уладзіміра Люкевіча і Якава Трашчанка (Люкевич и Трещенок, 1966). Так, гэты менавіта той Трашчанок, якога ўжо ў іншую эпоху будуць ацэньваць як аднаго з найвыразнейшых прадстаўнікоў

«дырэктыўнай гістарыяграфіі» (Смаллянчук, 2006: 56–64; Смаллянчук, 2007: 351–361; Наша Ніва, 2003).

Малюнак 2. Мікола Прашковіч, рэцэнзія якога на кнігу А. Коршунава справакавала акадэмічную дыскусію сярэзіны 1960-х гг.

Палемічна выказаўшы нязгоду з некаторымі тэзамі рэцэнзіі Міколы Прашковіча, найперш пра магчымыя пазітыўныя ацэнкі праекту царкоўнай уніі, гэтыя рэцэнзенты дазволілі сабе яўнае перабольшванне і гіпертрафаванне поглядаў літаратуразнаўцы. У прыватнасці, яны прыпісалі крытыку сцверджанне, што Вялікае княства Літоўскае было беларуска-ўкраінскаю дзяржаваю. Але, што важней, гэтыя аўтары дазволілі сабе палітычныя ацэнкі дыскусійнага тэксту: *«Выдумкі пра тое, Вялікае княства літоўскае [з малых літар у арыгінале*

– А. Д.], што ў гэтай дзяржаве беларускі народ жыў у дастатку, што унія была спецыфічнаю беларускаю рэлігіяй, не арыгінальныя і не новыя. Поўная навуковая няслушнасьць і сумнеўны палітычны сэнс іх даўно выкрыты савецкімі гісторыкамі. Таму з’яўленне на старонках “Польмя” гэтых ілжывых сцверджанняў не можа не выклікаць здзіўлення». І далей больш рэзка: «Мы не лічым, што рэдакцыйная калегія “Польмя” падзяляе “гістарычныя канцэпцыі” М. Прашкова, але перакананыя, што ёй трэба нагадаць пра абавязкі ўважліва чытаць усе матэрыялы, якія друкуюцца ў часопісе. Не ўласціва грунтоўнаму літаратурна-мастацкаму і грамадска-палітычнаму часопісу даваць свае старонкі для папулярызаваньня поглядаў, якія скажваюць гісторыю беларускага народу і нічога агульнага не маюць з навукаю» (Люкевіч і Трещенок, 1966).

Статус публікацыі выклікае пытанні. Гэты вельмі крытычны тэкст быў змешчаны пад рубрыкаю «Ліст у рэдакцыю». Ці маглі ў тыя часы крытычныя тэксты невядомых аспірантаў так проста трапіць на старонкі галоўнай газеты БССР? Далейшыя падзеі паказваюць, што гэтая публікацыя была толькі часткаю спланаванай акцыі. Як адзначыў гісторык літаратуры Вячаслаў Чамярыцкі, публікацыя Прашкова выклікала рэзка адмоўную рэакцыю галоўнага афіцыйнага гісторыка Лаўрэнція Абэцэдарскага і ягоных аднадумцаў. У 1966 г. артыкул паслужыў падставаю для спецыяльнай навуковай дыскусіі ў Акадэміі навук па пытаннях

беларускай дзяржаўнасці, ацэнкі ролі царкоўна-рэлігійнай уніі ў гісторыі беларускага народу ды інш. (Чамярыцкі, 2004: 149).

Адам Мальдзіс, прыгадваючы атмасферу той дыскусіі, адзначыў, што Прашковіч першы раз трапіў пад «сур’ёзны разбор» у вялікай канферэнц-зале Прэзідыуму Акадэміі навук, пасля таго як надрукаваў у «Польмі» сваю рэцэнзію на кнігу Коршунава (Мальдзіс, 2003). Паводле Мальдзіса, у сваёй рэцэнзіі Прашковіч «крытыкаваў артадаксальнае праваслаўе, асыярожна хваліў уніяцтва, што на той час лічылася вялікай крамолай». Усё гэта «дало падставы двум пільным аспірантам з правінцыі, Люкевічу і Трашчонку, абвінаваціць у “Советской Беларусі” Прашкова ў беларускім нацыяналізме. Зверху паступіла каманда: разабрацца, асудзіць». «Разбіранне» цягнулася ажно два дні, як сапраўдная міжнародная навуковая канферэнцыя. «Зала была поўная, бо многія хадзілі на такія разборы, як на тэатральнае відовішча. Але моладзь падтрымала Прашкова – хто словам, а хто апладысмантамі. Таму кожны з бакоў лічыў сябе і пераможцам, і пераможаным». Тут будзе цікава адзначыць, што ці не найбольш «ніякавата» пачуваўся адзін Коршунаў, бо «ў рэцэнзіі яго кнігу ўсё ж нібы хвалілі, а тут ад яго запатрабавалі адмежавацца ад рэцэнзента...» Але, нягледзячы на аргументаванасць той ці іншай пазіцыі, усё кіраўніцтва – ад аддзелу навукі ЦК КПБ да рэдактараў газетаў і дырэктараў акадэмічных інстытутаў – пачало ставіцца да Праш-

ковіча насцярожана. Той парушыў няпісанае правіла лаяльнасці – справакаваў публічную дыскусію (Мальдзіс, 2003).

Беларускі філосаф Уладзімір Конан у сваіх успамінах дадаў іншыя характарыстыкі той дыскусіі (Конан, 2008). Мы бачым, што не ўся навуковая грамадскасць была гатовая толькі пасіўна ўспрымаць ідэалагічныя ўказанні, а інтрыга, якая раскручвалася, мела не аднабаковую скіраванасць: *«І вось тады бальшавіцкі ідэалаг Советской Беларусіі Абэцэдарскі трапіў у пастку: згадзіўся ўдзельнічаць у акадэмічнай дыскусіі па гэтай спрэчцы. Хоць нават і мне, тады малавопытнаму малодшаму супрацоўніку, было зразумела, што Абэцэдарскі са сваімі акадэмічнымі паслядоўнікамі апынецца ў ізаляцыі»*. Паводле Конана, так і атрымалася: адзін за адным выступалі літаратуразнаўцы, гісторыкі, філосафы і, аддаўшы службовую даніну афіцыйнаму атэізму ды марксісцка-ленінскай дыялектыцы, мякка пакрытыкаваўшы Прашковіча за «уніяфільства» і палемічныя перабольшанні, *«даволі зрунтоўна, хоць і ветліва, раскрытыкавалі абэцэдаршчыну. Лаўрэнцій Сямёнавіч знутры ўвесь кіпеў, але спачатку трымаўся цвёрда, як той Куляшовы “юнак на дапросе”, паўтараючы свае вядомыя аргументы і тэзісы»* (Конан, 2008).

Як прыгадвае Конан, недзе ў сярэдзіне дыскусіі на трыбуну выйшаў малады мажны мужчына з адкрытым і спакойным тварам, зусім не падобны да шараговага, вечна прыгорбленага навукоўца з ягонаю 83-рублё-

ваю «палучкай». *«Я мастак Лявон Баразна, – адрэкамендаваўся не знаёмы публіцы аратар. – Я не акадэмічны вучоны, але трохі разбіраюся ў праблеме, аб якой ідзе спрэчка». І ў межах афіцыйнай карэктнасці, але без гэтых згодніцкіх “аднак”, “тым не мени”, “з аднаго боку і з другога боку” паказаў усю антынавукаваць абэцэдаршчыны, пераканаўча давёў слушнасьць Прашковічавых сцвярд-жэнняў»* (Конан, 2008).

Малюнак 3. Лявон Баразна – мастак і актывіст захавання гісторыка-культурнай спадчыны

Як бачым, публічныя дыскусіі ў сярэдзіне 1960-х гг. яшчэ маглі пайсці па непадкантрольным шляху, парушыўшы запланаваны сцэнар асуджэння. У выніку даволі ўпэўнены ва ўніверсітэцкай аўдыторыі Лаўрэнцій Абэцэдарскі *«ўзарваўся, здаецца, не-*

шта крычаў, урэшце пагрозліва паківаў на ўсіх пальцам (у перакладзе на афіцыйны “большевистско-энкавэ-дистский язык” гэты жэст, відаць, азначаў: “Подождите, ядрёна вошь, я вам еще покажу, кто вы такие!”) і пакінуў акадэмічны амфітэатр» (Конан, 2008).

Рэдакцыя часопісу «Полымя» ў гэтай сітуацыі таксама не засталася безгалосаю. Філосаф Мікола Алексютовіч, скарыстаўшы назву тэксту «Советской Белоруссии», апублікаваў у «Полымі» свой разгорнуты артыкул «А дзе ж ісціна аб’ектыўная?» (Алексютовіч, 1966). Ужо на пачатку свайго тэксту аўтар сфармуляваў вузлавую праблему, з-за якіх палеміка атрымалася такою гарачаю: «Адмоўная рэакцыя на рэцэнзію М. Прашковіча мае сваё тлумачэнне. Справа ў тым, што і ў наш час ёсць яшчэ катэгорыя людзей, не здольных зразумець, што не ўсё тое, што звязана з дзейнасцю рускіх цароў і праваслаўнай царквы, было прагрэсіўнае. Таму ўсё тое, што пранікала да нас з краін Заходняй Еўропы (і нават славянскай Польшчы), успрымаецца імі як ад нячысіка». Далей аўтар узмацніў сваю думку: «Адсюль – праклён у адрас усіх каталікоў і дыфірамбы ў адрас праваслаўных дзеячаў, асуджэнне манархаў і феодалаў інашаземных і паклоны рускаму цару і памешчыкам, рэверансы ў бок рускай феодальнай дзяржавы і падазронае стаўленне да Вялікага княства Літоўскага, якое на сваім этнаграфічным складзе, на сваёй тэрыторыі і культуры было пераважна беларускае» (Алексютовіч, 1966: 179).

Цалкам заканамерна, што ў абгрунтаванні сваіх поглядаў беларускі філосаф у сярэдзіне 1960-х апеляваў да марксісцкай тэорыі. І сапраўды, калі строга заставацца ў рамках гэтай метадалогіі, то для непрыхаваных сімпатыяў да расійскага царызму, як і для абскурантызму, не застаецца месца. Беларускія інтэлектуалы савецкай эпохі актыўна выкарыстоўвалі такі варыянт дыскусіі.

Як адзначыў Алексютовіч, «усё, аб чым гаварылася вышэй, падводзіць нас да самага галоўнага пытання, якое ўздымаюць у сваім артыкуле В. Люкевіч і Я. Трашчонак. Гэта пытанне аб дзяржаве». Алексютовіч працытаваў маладых аспірантаў: «Беларускі народ здабыў дзяржаўнасць толькі дзякуючы перамозе Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі». Але філосаф выкарыстаў гэтую тэзу толькі, каб перавесці дыскусію ў іншы кірунак, парушаючы жорстка выбудаваныя схемы Люкевіча і Трашчанка: «Калі б аўтары ўдакладнілі: сацыялістычную дзяржаўнасць – не было б поваду для спрэчкі. Але яны крыху раней сцвярджаюць, што “літоўскія феодалы ў XIII стагоддзі ўключылі ў склад сваёй дзяржавы – Вялікага княства Літоўскага, – заходнія землі Русі, аслабленыя цяжкай барацьбой супроць мангола-татар і нямецкіх “псоў-рыцараў”». Але менавіта на гэтых землях, як адзначыў Алексютовіч, з XIV ст. пачала фармавацца беларуская народнасць, і «літоўскія, а затым і польскія магнаты захавалі за мясцовымі феодаламі ўсе іх правы і прывілеі, забяспе-

чыўшы тым самым сабе сацыяльную апору» (Алексютовіч, 1966: 183).

Такім чынам, Алексютовіч паставіў рытарычнае пытанне: *«Што ж атрымліваецца: існавалі заходнерускія землі, якія вялі барацьбу з чужаземцамі, а дзяржавы не было. Хто ж насяляў гэтыя землі: дзікунны, арганізаваныя ў кланы, роды, ці людзі, якім знаёмы быў ужо дзяржаўны лад? З артыкула В. Люкевіча і Я. Трашчонка відаць, што на гэтых землях гаспадарылі ўжо феодалы, а дзяржавы... усё-такі не было. І вось літоўскія феодалы ўзялі проста так ды ўключылі гэтыя малаабжытыя землі ў склад сваёй дзяржавы. Дзе ж тут логіка?»* (Алексютовіч, 1966: 183)

Можа быць, такая аргументацыя, пасля палкіх дыскусіяў 1980-х–1990-х гг., выглядае трохі спрошчанаю, але ж гэта была фактычна першая адносна свабодная, гэта значыць, не пад настолькі жорсткім прэсінгам, гістарыяграфічная дыскусія ў паслясталінскай Савецкай Беларусі. І сам стыль эпохі патрабаваў апеляцыі да відавочных рэчаў.

Адну ж фразу з артыкула Міколы Алексютовіча можна лічыць увагуле рэфрэнам да ўсёй той дыскусіі: *«...Нельга проста ўзяць і закрэсліць некалькі вякоў гісторыі беларускага народа толькі таму, што ў адпаведны час не было яшчэ этнаграфічнага тэрміну "Беларусь"».*

Што ж да гісторыі пагрому «Акадэмічнага асяродку», то яна досыць

добра апісаная (падрабязней гл.: Чарняўскі, 1999: 55–64; Чарняўскі, 2004: 196–204; гл. таксама: Антановіч, 1991; Каўрус, 1993; Міско, 1994; Рабкевіч, 1995; Лыч і Навіцкі, 1996: 374–375; Дзярновіч, 2004: 11–13). Тыя падзеі пакінулі нам таксама архіўныя крыніцы ў адкрытых сховішчах.¹ Тут можна толькі крыху больш падрабязна спыніцца на далейшым лёсе Міколы Прашковіча, бо ягоны тэкст апынуўся ў цэнтры дыскусіі ды выклікаў такі розгалас. Вячаслаў Чамярыцкі пісаў, што Прашковіч быў даверлівым, адкрытым і залішне эмацыйным чалавекам. Яго выкарысталі органы бяспекі, *«пад пільным наглядом якіх знаходзіўся»*, для дыскрэдытацыі некаторых нацыянальных патрыётаў, фабрыкацыі справы і «выкрыцця» ў 1973–1974 гг. «гнязда беларускіх нацыяналістаў» у Акадэміі навук БССР («Акадэмічны асяродак»), у выніку чаго разам з Прашковічам пацярпела цэлая група беларускіх навукоўцаў, асабліва Алесь Каўрус, Сцяпан Міско, Валянцін Рабкевіч і Міхась Чарняўскі, якіх звольнілі з працы, і яны доўгі час не маглі нідзе ўладкавацца па спецыяльнасці. Паводле абвінавачання ў беларускім нацыяналізме ў 1974 г. Прашковіча таксама звольнілі з працы ў Акадэміі Навук. Пэўны час ён быў беспрацоўны, пасля працаваў грузчыкам, карэктарам у часопісе «Родная прырода» і газеце «Вечерний Минск». У 1982 г. пакінуў працу па стане здароўя. Мікола Прашкевіч трагічна загінуў падчас

¹ У прыватнасці, выключэнне В. Рабкевіча з КПСС: НАРБ. Ф. 447, воп. 4, спр. 2: арк. 81; спр. 6: арк. 52–54; матэрыялы па супрацоўніках АН БССР: НАРБ. Ф. 4, воп. 20, спр. 518: арк. 248

пажару ў роднай вёсцы (Чамярыцкі, 2004: 150).

Адам Мальдзіс больш рэзка ацаніў некаторыя слабасці характару нашага героя: «*[Прашковіч] – зямны, сялянскі, даверлівы беларускі максіmalіст. Нават вучоба ў аспірантуры ў ленінградскім Пушкінскім доме не пазбавіла Прашковіча ад сялянскай найўнасці. Ён мог абы-каму расказваць аб сваёй перапісцы з украінскімі патрыётамі, аб сваіх зборах для іх, звольненых з работы, грошай. Мог абы-каго, абы толькі загаварыць па-беларуску, запрасіць у свой аспіранцкі пакой, а потым у аднапакаёвую кватэру на Куйбышава*» (Мальдзіс, 2003).

Прашковіч быў халасцяком, таму збірацца ў яго – у пакоі ці, пазней, у кватэры – было выгодна, а часам іншых варыянтаў і не прапаноўвалася. У маладых навукоўцаў, пераважна нядаўніх мігрантаў з вёскі, іншай магчымасці сустрэцца па-за працаю проста не было. І вось тады «*часта нехта спецыяльна пачынаў палітычныя фантазіі: маўляў, каго мы паставім якім міністрам, калі дарвемся да ўлады. Большасць з нас успрымала гэта як гульню*». Але для таго часу гэта была досыць рызыкаўная гульня: «*А Прашковіч як гаспадар сядзеў, слухаў, недзе найўна паддакваў, не разумеючы, што гэта некаму трэба, каб пайсці ўверх. А зверху пачалі ціснуць...*» Звольнены, Прашковіч доўга заставаўся без працы, «*каб пад'есці, часам прыходзіў да Караткевічаў, да нас. Потым неяк уладкаваўся карэктарам. Загінуў трагічна: закурыў папяросу ў роднай*

хаце на Бярэзіншчыне, прылёг на ложак і – згарэў...» (Мальдзіс, 2003)

II. Самвыд 1970-х: фармуляванне палітычных мэтаў

Трагічная гісторыя Міколы Прашковіча не проста ілюструе цяжкі выбар навукоўца-гуманітарыя, але паказвае таксама, якую вагу мелі ў той час друкаванае слова і смела выказаная, нягледзячы на абставіны, думка даследніка. Падчас дыскусіі сярэдзіны 1960-х гг. былі выразна агучаныя тыя тэзы беларускай гістарыяграфіі, якія і надалей будуць мішэнню прапагандысцкіх кампаніяў: асобнасць гісторыі Беларусі, яе адрозненне ад расійскіх і польскіх візіяў гісторыі; культурная, у тым ліку рэлігійная самабытнасць Беларусі; важнасць для сацыякультурнай прасторы фактару прысутнасці заходняй (лацінскай) цывілізацыі. Вось ужо больш за стагоддзе гэтыя па сутнасці нейтральныя погляды застаюцца пунктамі-раздражняльнікамі для прыхільнікаў заходнерусізму і яго сучасных прымітывізаваных версіяў (адзначым таксама, што стваральнікі заходнерусізму ў сярэдзіне XIX ст. пісалі якраз пра культурную адметнасць краю).

Але такія публічныя дыскусіі на гістарыяграфічныя тэмы, як тое адбывалася ў сярэдзіне 1960-х гг., у 1970-я, пасля пагрому ў Акадэміі навук ды іншых інтэлектуальных асяродках, ужо не маглі выйсці на старонкі легальных выданняў. Таму актыўна пачаў цыркуляваць самвыд, які і вызначаў спецыфіку грамадскай

актыўнасці таго перыяду. Пераломнымі тут былі якраз падзеі першай паловы і сярэдзіны 1970-х: пагром «Акадэмічнага асяродку» і рэакцыя грамадскасці на рэпрэсіі. У выніку ў Беларусі з'явіўся палітычны самвыд, у тым ліку і перыядычны. Адметнасць пашырэння гэтых непадцэнзурных, грамадска значных тэкстаў заключалася ў тым, што іх тыражаванне адбывалася па-за аўтарскім кантролем, у працэсе распаўсюду ў чытацкім асяроддзі. А капіяванне непадцэнзурнай літаратуры было магчымым дзякуючы ўваходжанню ў жыццё савецкага чалавека пішучай машынкі (Даниэль, 2005: 29).

Як сапраўдны інфармацыйны выбух можна ацаніць аналітычны агляд «Положение в Белоруси. 1974 год», падпісаны імем Генрыху Ракутовіча (за гэтым псеўданімам стаяў Зянон Пазыняк). Аналітычны агляд пачынаўся з просьбы: *«Уничтожение нашей интеллигенции органами КГБ происходит в полном молчании. Если эти страницы попадут в руки наших братьев и единомышленников из других республик СССР, располагающих более широкими возможностями связи и информации, мы надеемся на их солидарность и помощь»*. Аўтар тэксту пры дапамозе моцных вобразаў апісваў сітуацыю ў Беларусі на пачатку 1970-х: *«Политика насилия и лжи проводятся в Белоруси (так у арыгінале – А. Д.), почти не ослабевая, с 1930-х годов. Во времена так называемой “хрущёвской демократии” мы не смогли полностью реабилитировать большинство своих национальных по-*

Малюнак 4. Мікола Ермаловіч – стваральнік новага беларускага самвыду

литических деятелей, писателей и поэтов. Насилие и ложь образовали в республике весьма специфическое положение. По существу мы стоим ещё по горло в крови 1930-х годов. Физические и моральные потери были тотальными и столь существенными, что наше поколение чувствует их постоянно» (Дзярновіч, 1999: 65). Перадрукі ды фотакопіі гэтага агляду распаўсюджваліся ў Беларусі і за яе межамі.

У 1975 г. Мікола Ермаловіч распачаў рэгулярнае выданне сваёй падполь-

най перыёдыкі «Гутаркі». Фактычна, «Гутаркі» былі працягам рукапіснага часопісу «Падснежнік», які Ермаловіч выдаваў цягам 1963–1964 гг. (выйшлі чатыры нумары), але перапыніў працу над ім пасля адхілення ад улады Мікіты Хрушчова – калі ў грамадскім жыцці ўсталявалася атмасфера падазронасці ды выкрывальніцтва.

«Гутаркі» выдаваліся Міколам Ермаловічам пад псеўданімам Сымон Беларус цягам 1975–1976 гг. (тэхнічныя характарыстыкі выдання гл.: Лаўрык і Андросік, 1998: 25–30). На сёння вядома, што агулам выйшлі 48 нумароў.² Выданне мела дэвіз «Аб усім, што баліць» – гэты дэвіз чытачы часам успрымалі як паралельную назву. Апроч таго, на першым аркушы справа размяшчаўся эпіграф з Янкі Купалы: «Толькі гутарка ходзіць такая...»

І ў назве выдання, і ў структуры ды прынцыпах падачы інфармацыі Ермаловіч наўпрост апелюваў да традыцыі асобнай катэгорыі твораў беларускай літаратуры XIX ст. «Гутаркі» таго часу – гэта публіцыстычныя, а таксама агітацыйныя, найчасцей ананімныя творы, у якіх асвятляліся актуальныя сацыяльныя праблемы ці пытанні грамадскай маралі. Напісаныя ў белетрызаваанай форме або ў выглядзе раз-

мовы дзвюх ці больш асобаў, гутаркі XIX ст. арыентаваліся на дыялог з чытачамі (Мархель і Чамярыцкі, 2007: 292–299). Так і ў «Гутарках» Ермаловіча давяральных размовы пра злабадзённае чаргуюцца з вершамі ды гістарычнымі нарысамі.

У «Гутарках» вылучаюцца два тэматычныя блокі. Адзін з іх – гэта тое, што стварае клопат беларускага інтэлігента, ці, як засігналізаваў сам Ермаловіч, тое, «што баліць». У метафарычнай і адначасова гумарыстычнай «Гутарцы» № 3 пад назваю «*Навошта свінні рогі*» аўтар саркастычна вывёў вобраз свайго суразмоўцы: «*Мы жывём у век, калі быллю становіцца не толькі тое, што было ў казках, але нават і тое, чаго не было ў іх. Напрыклад, рагатыя свінні!.. Доўга я ламаў галаву над тым, чаму гэта незвычайная парода асабліва расплазілася ў нас, у Беларусі. Але вось аднойчы пачуў, як прарожкала адна такая свіння...*»

І далей Сымон Беларус з горыччу выклаў пачутае і паспрабаваў уступіць са «свіннёй» у дыскусію:

«– *Скора ніякай вашай Беларусі не будзе, як не будзе і вас, беларусаў, і вашай мовы. Такую нам далі праграму.*

² «Гутаркі» (як асобныя выданні, так і захаваны і даступны камплект) ужо неаднаразова перавыдаваліся. Першым публікацыю здзейсніў сам Мікола Ермаловіч у часопісе Беларускага таварыства сляпых «Зрок» (М. Ермаловіч сам быў інвалідам па зроку і сябрам гэтага таварыства): Ермаловіч, 1993–1994. Далейшыя выданні наяўных камплектаў: Ермаловіч, 2001b: 151–183; Ермаловіч, 2007a: 195–273; Ермаловіч, 2010: 525–550. У апошнім выданні зроблены перадрук са «Скрыжаляў “Спадчыны”» (Ермаловіч, 2007a), але апушчаныя нумарацыя і дакладнае датаванне «Гутарак». Публікацыі асобных выданняў: Ермаловіч, 2001a; Ермаловіч, 2007b.

– *І што, у той праграме толькі гэта і напісана?*

– *Не ведаю, можа, што і другое там ёсць, але я толькі гэта вычытала.*

Я нясмела запырэчыў:

– *Знойдуцца ж людзі, якія не дазваляць вам...*

Але свіння нават і не сумелася, толькі ашчэрылася і пагрозліва нам'якнула:

– *А рогі навошта?*

Цяпер я зразумеў, для чаго выведзены рагатыя свінні» (Ермаловіч, 2001b: 154–155).³

Гэтая «Гутарка» датаваная 28 лістапада 1975 г. А крыху пазней, у «Гутарцы» «*Мова – сцяг народа*» (№ 5, 12 снежня 1975 г.) аўтар выйшаў і на больш шырокае разуменне праблемы свабоды ў СССР: «*Свабода адрачэння ад сваёй мовы – пакуль што адзіная свабода, якая прадастаўлена нам і якой мы можам карыстацца бесперашкодна. Магчыма, таму і знаходзяцца людзі, якія з-за адсутнасці другіх свабод спяшаюцца пакарыстацца хоць гэтай свабодай*» (Ермаловіч, 2001b: 156).

Але яшчэ ў канцы таго ж 1975 г. Мікола Ермаловіч адышоў ад скаргаў на актуальны стан краю, свабоды, культуры, мовы і надрукаваў у выглядзе «Гутаркі» № 7 (26 снежня 1975 г.) тэкст, які можна назваць маніфэстам беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі – «Таму, хто прачнуўся». Гэты дакумент настолькі важны для фармавання грамадскай пазіцыі, што

яго варта прывесці ў шырэйшым цытаванні:

«Дарагі сябра! Ты расплюшчыў ужо свае вочы і правільна глядзіш на свет. Але табе пакуль што страшна, ты сябе адчуваеш адзінокім, слабым і нават непатрэбным. Што ж, зразумела. Заўсёды новае страшыць і выклікае няўпэўненасць. У некаторых з'яўляецца здрадлівая думка: «А навошта мне ісці па невядомай вузенькай сцяжынцы, калі можна падобна многім ісці па бітаму шырокаму гасцінцу». І няма чаго граху таіць, іншыя, зрабіўшы некалькі крокаў у невядомае, вяртаюцца назад і скіроўваюць на вытантаны шлях».

Злавіўшы гэтае адчуванне няпэўнасці беларускага інтэлігента, Ермаловіч паспрабаваў адшукаць аргументы для трываласці: «*Але ты не паддавайся гэтаму настрою, перамагай яго. Найперш ты павінен заўсёды памятаць, што жывеш на сваёй зямлі, што ніхто іншы, а ты – гаспадар яе. Калі ты ніколі пра гэта не будзеш забывацца, то заўсёды будзеш упэўненым у сваёй справе*».

Далей фармулюецца ўжо праграма індывідуальных паводзінаў: «*Ведай таксама, што ніхто не прынясе шчасця, добра і парадку тваёй Радзіме, апроч цябе, і таму бяры лёс сваёй Радзімы ў свае рукі. Абудзіўся сам – абуджай іншых да свядомага нацыянальнага жыцця. Калі ты хоць аднаго чалавека далучыш да патрыятычнай работы – зробіш вялікую справу. А зрабіць ты можаш куды*

³ Тут і далей цытуецца паводле публікацыі «Гутарак» у часопісе «Польмя», зробленай на падставе матэрыялаў асабістага архіву мастака Аляксея Марачкіна.

ню ў паслясталінскай Савецкай Беларусі паўстае канцэпт незалежнасці: «Цвёрда запомні, што выратаванні тваёй Радзімы – у яе волі і незалежнасці». Такім чынам, гэтае ключавое слова – незалежнасць – было прамоўленае і напісанае.

У наступных нумарах «Гутарак» Мікола Ермаловіч развіў сваю тэзу пра незалежнасць. У другім выданні за 1976 г. (9 студзеня) пад назваю «Прычына нашых крыўд і бед» аўтар пазначыў існаванне гістарычна-палітычнага стэрэатыпу адносна Беларусі: «*Стала хадзячай думка, што Беларусь ніколі не была і не можа быць самастойнай, і што яна абавязкова павінна ўваходзіць у саюзы з іншымі дзяржавамі і, само сабой разумеецца, займаць у гэтых саюзях падначаленае месца. Не будзе вялікай цяжкасцю абвергнуць гэту хлусню, але тое, што яна цвёрда ўбіта ў нашы галовы і заняла там становішча бяспрэчнай ісціны, сведчыць, наколькі нашы ворагі працавалі над засмечваннем нашай свядомасці, і наколькі мы былі бяспечнымі, што дапусцілі бесперашкоднае пашырэнне ў нас такога ідэйнага пустазелля» (Ермаловіч, 2001b: 159).*

У заканчэнні гэтай «Гутаркі» Мікола Ермаловіч канстатаваў: «... Уніі і саюзы ні разу не выратоўвалі Беларусь ад ваеннай небяспекі і разбурэнняў. Але хоць войны прыносілі Беларусі найвялікшыя страты – не яны былі галоўнай прычынай заняпаду яе. Многія еўрапейскія дзяржавы не менш цярпелі ад войнаў, але нягледзячы на гэта, дасягнулі найвялікшага эканамічнага развіцця і

*не меншага палітычнага і культурнага росту. Гэта з'явілася вынікам таго, што яны былі незалежнымі краінамі, самі вырашалі свой лёс, самі па сваім меркаванні і патрэбнасцях будавалі ўласную гаспадарку і развівалі культуру. Але ўсяго гэтага была пазбаўлена Беларусь». А фінальны абзац увогуле мусіў востра акрэсліць праблему: «*Калісьці Янка Купала заклікаў: “Пачнём дакапвацца самі да прычын нашых крыўд і бед”. Дык вось шматвяковая залежнасць ад суседніх дзяржаў, якія рабавалі і рабуюць матэрыяльныя і духоўныя багацці Беларусі, разбуралі і разбураюць яе нацыянальнае жыццё, душылі і душаць яе культуру, – была і з'яўляецца галоўнай прычынай нацыянальнага заняпаду Беларусі» (Ермаловіч, 2001b: 160–161).**

Застаецца яшчэ задача высветліць, наколькі шырока разыходзіліся «Гутаркі». Пра нейкія колькасныя ацэнкі цяпер казаць немагчыма. Але можна назваць асяродак, дзе «Гутаркі» тыражаваліся, цыркулявалі і адкуль пашыраліся, – гэта нонканфармісцкае нефармальнае мастацкае аб'яднанне «На Паддашку». Але, як адзначае адзін з лідараў (калі ў такіх катэгорыях магчыма казаць пра нефармальныя суполкі) «Паддашку» Яўген Кулік, іхняе кола было толькі адным з шэрагу асяродкаў пашырэння «Гутарак». Сваю частку машынапісу распаўсюджваў таксама Мікола Ермаловіч. Яўген Кулік апісаў працэс наступным чынам: «*Мікола Ермаловіч прыходзіў да нас на “Паддашак” з розных нагодаў і прыносіў свае “Гутаркі”.* Першы раз гэта адбылося на

пачатку лістапада 1975 г... Вы ня думайце, што мы былі строга заканспіраванай групай, якая збіралася на патаемныя сходкі і запускала памнажальны апарат. Усё рабілася нашымат больш элемэнтарна: давалі калегам пачытаць, і кожны ўжо па сваіх магчымасяцях памнажаў. Толькі калі справа тычылася найважнейшых матар'ялаў, мы пускалі ў ход тэхніку: сокавыціскалку, пераабсталяваную пад памнажальную машынку, якой мы нікому не паказвалі... Я мяркую, што ён ня сам іх набіраў, бо наўрад ці мог ён тое рабіць, а, напэўна, друкавала жонка...» (Кулік, 2001).

Невядома, колькі копіяў рабіў сам Ермаловіч. Відавочна, што апроч групы «На Паддашку», «Гутаркі» пашыраліся і ў іншых асяродках, бо, як адзначае Кулік, «...наша група магла надрукаваць няшымат, а складвалася такое ўражаньне, што “гутарак” ходзіць значна болей».

Што да абсягу цыркуляцыі самавыду, то Кулік адзначыў асцярожную тактыку ўдзельнікаў гэтага асяродку: «Гутаркі неяк самі сабою разыходзіліся з маёй майстэрні. Здаралася так, што ў іх быў нейкі важны матар'ял, у такім выпадку ён друкаваўся большай колькасцю асобнікаў. Калі б мы гэтым займаліся яшчэ больш актыўна, дык наўрад каб ацалелі цягам 20 гадоў існаваньня Паддашку. Мы абсалютна давяралі адзін аднаму, аднак былі дастаткова замкнёным колам. Гэта ўжо нашыя

спадкаемцы, “маладзёны”, што прыйшлі пасля нас, казыраюць тым, што іхная дзейнасць была накіраваная і вонкі, а ў 70-х быў зусім іншы час» (Кулік, 2001).

Але не толькі «Гутаркі» зрабіліся сімвалам непадцэнзурнага друку Беларусі 1970-х гг. У той самы час, калі Мікола Ермаловіч падыходзіў да фінішу свайго самвыдавецкага праекту, аўтар з зусім іншаю біяграфіяй распачынаў працу над тэкстам, які зрабіўся знакавым для незалежнай думкі. Мова ідзе пра «*Лісьмо к русскаму другу*», вядомае ў тыя часы як ананімнае.⁴ Аўтарам тэксту быў Аляксей Каўка. Тут трэба хаця б крыху спыніцца на біяграфіі гэтага чалавека, каб лепш зразумець кантэкст напісаньня «Пісьма».

Аляксей Каўка быў выпускніком філалагічнага факультэту БДУ (1961 г.), але перад ім адкрываліся перспектывы службовай кар'еры ў савецкай сістэме, у прыватнасці ў камсамольскай сферы. Ён быў інструктарам, а ў 1959–1963 гг. – першым сакратаром Чэрвеньскага райкаму АКСМБ; з 1963 г. – сакратар Мінскага абкаму АКСМБ; з 1968 г. – адказны арганізатар Міжнароднага аддзелу ЦК ВЛКСМ, дзе «курураваў» польскі камсамол. У 1971 г. скончыў Акадэмію грамадскіх навук пры ЦК КПСС, тады ж стаў кандыдатам гістарычных навук.

Паступова дзве рысы біяграфіі – выразнае адчуванне нацыянальнае прыналежнасці ды шырокае для са-

⁴ Сучасныя публікацыі тэксту: Каўка, 1991а: 153–174; Каўка, 1991б: 370–391; Каўка, 1998: 162–169. Цытаты ў нашым артыкуле падаюцца паводле беларускага перакладу Уладзіміра Арлова для зборніку «3 гісторыяй на “Вы”» (Каўка, 1991б).

вечкага чалавека знаёмства з рэаліямі за межамі СССР – прывялі Каўку да пераасэнсавання сваёй асабістай ролі ў жыцці грамадства. Цягам лістапада 1976 – красавіка 1977 г. ён стварыў «Пісьмо к рускому другу». Напісаны ў форме звароту да расійскай інтэлігенцыі, гэты тэкст быў прысвечаны асэнсаванню гістарычнага шляху беларусаў, адстойванню самабытнасці беларускай культуры. Аўтар даводзіў права беларусаў на самавызначэнне. У «Пісьме» культурніцкая палітыка камуністычных уладаў у Беларусі дакладна вызначалася як асіміляцыйная: «...На Беларусі мы апынуліся ў становішчы сведкаў разгорнутай асіміляцыі» (Каўка, 1991b: 371). Роўнасць беларускай і расійскай моваў у БССР параўноўвалася з роўнасцю Чырвонага каптурка і шэрага ваўка. А тэзіс пра падобны да каланіяльнага стан Беларусі зрабіўся пасля адным з асноўных для незалежніцкае беларускае думкі. У гістарыясофскім сэнсе аўтар прытрымліваўся канцэпцыі разарванасці лёсу Беларусі між Расіяй і Польшчай. Нягледзячы на тое, што ў «Пісьме» адчуваецца «мяккі» ўплыў марксізму, у ім таксама выказваюцца іронія і скепсіс адносна камуністычнай перспектывы.

У 1977 г. Каўка пачаў распаўсюджаць ананімны тэкст «Пісьма» ў Маскве, Беларусі і Польшчы. Джым Дынглі пераклаў «Пісьмо» на англійскую мову, і яго выдалі ў 1979 г. у Лондане як «дакумент беларускага самвыду» – «Letter to a Russian Friend: A "samizdat" publication from Soviet Belorussia» ([Каўка], 1979). «Пісьмо» атрымала шырокую вядомасць, зачытвалася

беларускай і ўкраінскаю рэдакцыямі радыё «Свабода», публікавалася і цытавалася ў эміграцыйным беларускім, польскім ([Каўка], 1986), украінскім і расійскім друку ([Каўка], 1980).

Як пазней зазначыў Аляксей Каўка, задума напісаць такі тэкст і займацца яго распаўсюдам нарадзілася спантанна: «*Гэта здарылася ўвосень 1976 г. пад час адной з чарговых "застольных" размоваў з расійскім сябрам, калісьці калегам па міжнароднай дзейнасці ў ЦК ВЛКСМ (ён сам з Пецярбургу, філолаг, балканіст, вялікі інтэлектуал, з ліку "радзетелей и страдателей" за Русь, носьбіт і творца рускай ідэі ў яе "единоделимой, собирательной", православнай, вядома ж, сутнасці). Мой суразмоўца ў кантэксце размовы пра беларусаў натуральна заўважыў, не без цынізму: "Ну дык вы ж не хахлы (маўляў нашыя, крэўныя), на вас можна пакласціся. А калі так даражыце сваёй "моваю", што ж, пакіньце сабе сваё "ў", вымаўляйце "Уладзімір" замест "Владимир" (маўляў, крыўдаваць не будзем)". Гэты выпадак стаў імпульсам: "Змаўчаць не выпадала – пачалася праца над "Пісьмом к рускому другу"» (Дзярновіч, 1999: 44–45).*

Гэты тэкст стаўся вельмі цікаваю спробаю прабіцца да свядомасці расійскай інтэлігенцыі ў пошуках разумення ў справе нацыянальных інтарэсаў беларусаў: «*Відаць, мой не зусім прычасаны ліст здоўжыўся. Сябар павінен усё разумець з паўслова. Але, пакутуючы над гэтымі радкамі, я думаў не толькі пра сяброў. Пра зласліўцаў – таксама»* (Каўка, 1991b: 390). Адначасова з гэтым «Пісьмом»

з'явіўся і беларускі «самвыд» – непадцензурныя тэксты, выдадзеныя ўжо па-за межамі краіны. Беларускія праблемы набывалі шырэйшую знаёмасць у свеце.

Заклучная тэза

Гэты агляд дазваляе зразумець, наколькі гарачым быў градус грамадскай дыскусіі сярод беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі. Вядома, можна заўважыць, што агучаныя на публічных дыскусіях палажэнні ці апублікаваныя ў самвыдзе смелыя думкі даходзілі толькі да мізэрнай часткі насельніцтва БССР.

Але на гэтым этапе было важнае само выпрацоўванне канцэпцыяў ды візіяў, якія будуць шырэй цыркуляваць ужо ў эпоху перабудовы. Прынамсі, можна сцвярджаць, што шмат якія базавыя палажэнні беларускіх дыскусіяў – праблемы самаідэнтыфікацыі ды статус беларускай мовы – былі выразна акрэсленыя ўжо ў публіцыстыцы 1960-х–1970-х гг. Больш за тое, у сярэдзіне 1970-х гг. на паперы былі зафіксаваныя і патрабаванні незалежнасці для Беларусі, што на той час выглядала зусім фантастычна. Вынікае, што нейкія рэчы трэба спачатку прамовіць, а іх рэалізацыя будзе адбывацца шляхам, зусім не прадбачаным аўтарамі ды пратаганістамі гэтых канцэптаў.

Крыніцы і літаратура

1. Алексютовіч, М. (1966). «А дзе ж ісціна аб'ектыўная?», *Польмя*, № 5: 179–185.
2. Антановіч, С. (1991). «"Быць ідэйна свядомымі!" Заўвагі на палях стэнаграмы Краўсавіцкага (1974 г.) пленума ЦК КП Беларусі». *Літаратура і Мастацтва*, 10.05.1991.
3. Даниэль, А. (2005). «Истоки и смысл советского Самиздата», у В. Игрунов (ред.), *Антология самиздата. Неподцензурная литература в СССР. 1950-е–1980-е*. Т. 1, кн. 1. Москва: МИГПИ.
4. Дзярновіч, А. (1999). «Дэмакратычная апазыцыя Беларусі: 1956–1991», у А. Дзярновіч (ред.), *Пэрсанажы і кантэкст*. Даведнік. Менск: Архіў Найноўшае Гісторыі.
5. Дзярновіч, А. (2004). «Зноў пра маштаб», у А. Дзярновіч (аўтар-укладальнік), *Нон-канфармізм у Беларусі: 1953–1985*. Даведнік. Т. 1. Мінск: Athenaem.
6. Ермаловіч, М. (1993–1994). «Аб усім, што баліць. Гутаркі», *Зрок*, 1993, № 2 – 1994, № 9.
7. Ермаловіч, М. (2001a). "Няміга і Менск". "Гутарка" № 3 (10). 16.I.1976 г., *Наша Ніва*, 03–09.01.2001, № 1.
8. Ермаловіч, М. (2001b). «Аб усім, што баліць... Гутаркі», *Польмя*, № 9: 151–183.
9. Ермаловіч, М. (2007a). «Аб усім, што баліць. Гутаркі», у А. Белы, А. Валахановіч, Н. Сармант (укл. і рэд.), *Яго чакала Беларусь чатыры стагоддзі*. Зборнік дакументаў і матэрыялаў да 85-годдзя з дня нараджэння Міколы Ермаловіча. Скрыжалі «Спадчыны», № 5. Менск: Спадчына.
10. Ермаловіч, М. (2007b). «Аб усім, што баліць». *Народная Воля*, 11.05.2007, № 75–76.
11. Ермаловіч, М. (2010). «Аб усім, што баліць. Гутаркі», у Ермаловіч, М., *Выбранае*, уклад., камент. Цвірка, К.; прадм. Грыцкевіча, А. Мінск: Кнігазбор.
12. [Каўка, А.] (1979). *Letter to a Russian Friend: A «samizdat» publication from Soviet Belorussia*. London: Association of Byelorussians in Great Britain.
13. [Каўка, А.] (1980). «Письмо русскому другу», *Современник* (Торонто), № 45–46.

14. [Каўка, А.] (1986). «List do przyjaciela Rosjanina», у *Argumenty do dialogu polsko-białoruskiego*. Warszawa: Przedświt.
15. Каўка, А. (1991a). «Письмо русскому другу», у А. Каўка (уклад.) *Скарыніч*, Вып. 1. Мінск: Мастацкая літаратура.
16. Каўка, А. (1991b). «Ліст да рускага сябра», Пераклад Арлоў, У., у *3 гісторыяў на «Вы»*. Мінск: Мастацкая літаратура.
17. Каўка, А. (1998). «Письмо русскому другу (Фрагменты)», у Каўка, А., *Будам жыць! Пра тое самае*. Мінск, Масква: БГАКЦ – АНГ.
18. Каўрус, А. (1993). «Сочтёмся славою...», альбо Крыху пра міфатворчасць». *Наша слова*, № 37, 15.09.1993
19. Конан, У. (2008). «Пра Лявона-рыцара ды Лаўрэнція-аглабельніка». *Народная Воля*, № 183–184, 02.12.2008
20. Коршунов, А. (1965). *Афанасий Филиппович. Жизнь и творчество*. Минск: Навука і тэхніка.
21. Кулік, Я. (інтэрв’ю) (2001). «На Паддашку. Пра Міколу Ермаловіча, “Тутаркі” і 1970-я». *Наша Ніва*, № 1, 03–09.01.2001.
22. Лаўрык, Ю., Андросік, Л. (1998). *Пазацэнзурны пэрыядычны друк Беларусі (1971–1990)*. Каталёг. Менск: БГАКЦ – АНГ.
23. Лыч, Л., Навіцкі, У. (1996). *Гісторыя культуры Беларусі*. Мінск: Экаперспектыва.
24. Люкевич, В., Трещенок, Я. (1966). «Истине вопреки». *Советская Белоруссия*, 22.02.1966.
25. Мальдзіс, А. (2003). «Асэнсаванні». *Новы Час*, № 9 (14), чэрвень 2003.
26. Мархель, У.І., Чамярыцкі, В.А. (рэд.) (2007). *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў*. У 2 т. Т. 2. Новая літаратура: другая палова XVIII–XIX стагоддзе. Мінск: Беларуская навука.
27. Міско, С. (1994). «Міфы застаюцца толькі міфамі». *Менская грамада*, № 1 (6).
28. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). Фонд 4, вопіс 20, справа 518.
29. НАРБ. Ф. 447, воп. 4, спр. 2.
30. НАРБ. Ф. 447, воп. 4, спр. 6.
31. *Наша Ніва* (2003), «Цынiчная насмешка з гісторыі», № 28.
32. Прашковіч, М. (1965). «Слова пра Афанасія Філіповіча», *Польмя*, № 12: 174–177.
33. Рабкевіч, В. (1995). «Група пяцёх». *Наша Ніва*, № 3.
34. Смалянчук, А. (2006). «Навошта Лукашэнку Трашчанок?» ([Рэц.:] Трещенок Я. И. История Беларуси. В двух частях. Часть 1. Могилев: МГУ, 2004. 296 с.; История Беларуси. В двух частях. Часть 2 / Под ред. Я. И. Трещенка. Могилев: МГУ, 2005. 310 с.), *ARSNE*, № 3: 56–64.
35. Смалянчук, А. (2007). «Ад Абэцэдарскага да Трашчанка або эвалюцыя беларускай “дырэктыўнай гістарыяграфіі”» ([Рэц.:] История Беларуси. В 2-х частях. Ч. 2. Под ред. Я. И. Трещенка. Могилев: МГУ, 2005. – 310 с.), у *Репрессивная политика Советской власти в Беларуси*. Сб. науч. работ. Минск: «Мемориал». Вып. 3: 351–361.
36. Чамярыцкі, В. (2004). «Прашковіч Мікола», у А. Дзярновіч (аўтар-укладальнік), *Нонканфармізм у Беларусі: 1953–1985*. Даведнік. Т. 1. Мінск: Athenaеum.
37. Чарняўскі, М. (1999). «Акадэмічны патрыятычны асяродак (1960-я гады)», *Шуфляда*, Т. 1: 55–64.
38. Чарняўскі, М. (2004). «Акадэмічны асяродак (1960-я–1970-я)», у А. Дзярновіч (аўтар-укладальнік), *Нонканфармізм у Беларусі: 1953–1985*. Даведнік. Т. 1. Мінск: Athenaеum.